

WERKEN MET SOCIALE NETWERKEN

De professional als netwerker

”Niemand
heeft
helemaal
geen
netwerk”

In deze Wmo-wijzer beschrijven we een aantal aspecten van werken in en met sociale netwerken. Eerst bespreken we het begrip ‘sociaal netwerk’ en behandelen we een aantal kenmerken en functies. Daarna gaan we in op benaderingen om sociale netwerken te ondersteunen en versterken en de rol van professionals hierbij. Hierbij richten we ons vooral op mensen bij wie het niet zo vanzelfsprekend is om in sociale netwerken te participeren, bijvoorbeeld vanwege psychische of verstandelijke beperkingen.¹

Sommige mensen hebben een erg klein netwerk, waardoor ze in sociaal isolement verkeren. Soms was er ooit wel een goed netwerk, maar is deze in de loop van de tijd achteruit gegaan. Dit geldt zowel voor de omvang van het netwerk (het aantal personen dat er deel van uitmaakt) als de kwaliteit ervan (de mate van positieve ondersteuning). Veel mensen op hoge leeftijd ervaren dat het netwerk om hen heen letterlijk uitsterft. Andere oorzaken kunnen zijn: werkloosheid, beperkingen in sociale vaardigheden, opnames in psychiatrische ziekenhuizen, verblijf in de gevangenis, scheiding en armoede. Niemand heeft helemaal geen netwerk. Het is belangrijk dit te beseffen. Iedereen heeft altijd wel één persoon waar contact mee is. Soms heeft een persoon alleen actief contact met hulpverleners. Het werken met sociale netwerken heeft als doel om mensen aansluiting te laten vinden bij bestaande of nieuwe netwerken, en natuurlijke sociale netwerken zodanig te helpen functioneren dat zij optimale mogelijkheden bieden voor participatie en ondersteuning. Sociale professionals zijn per definitie netwerkers. Zij bewegen zich in sociale netwerken, helpen deze te vergroten en te versterken, en brengen verbindingen tot stand tussen mensen en hun netwerken.

¹ Deze publicatie is voor een deel gebaseerd op een eerdere tekst van de auteur, verschenen in het *Handboek Integrale Rehabilitatiebenadering* (Wilken, 2012) en put ook uit een literatuuroverzicht van Witteveen e.a. (2013), dat tot stand kwam in het kader van het project *Samenspel Formele en Informele Zorg* van de Wmo-werkplaats Utrecht.

WERKEN MET SOCIALE NETWERKEN

Wat is een sociaal netwerk?

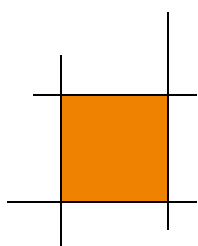
Een dorp, buurt of wijk bestaat uit mensen die gemeenschappelijk hebben dat zij eenzelfde geografische omgeving delen. Een plek die een bepaalde identiteit en begrenzing heeft en die op een bepaalde manier is ingericht; met een bepaald type huizen en bepaalde voorzieningen zoals winkels, een school, een kerk, een café, een busverbinding, een parkje en een sportvereniging. Toch wil dit niet zeggen dat dit geheel ook een *gemeenschap* of sociaal netwerk vormt.

Mensen vormen een sociaal netwerk als er sprake is van een bepaalde mate van sociale binding. Binding ontstaat doordat je elkaar kent, of doordat je samen bepaalde activiteiten doet. Je treft elkaar bijvoorbeeld bij de voetbalvereniging of de seniorensoos, in de kerk, of op een inspraakavond van de gemeente.

Een sociaal netwerk kan worden gedefinieerd als het web van sociale relaties rond het individu, waar het individu zelf deel van uitmaakt (Mitchell, 1969; Laumann, 1973; Fischer et al., 1977; Fischer, 1982). Een sociaal netwerk is een verzamelnaam voor het geheel aan betekenisvolle personen (zoals familie, vrienden, kennissen, collega's) dat functioneert als ondersteuningsbron voor het eigen welzijn en dat van andere personen in het netwerk. Van belang is dus dat leden binnen een dergelijk netwerk betekenis hebben voor elkaar. Er kan dus geen sprake zijn van eenrichtingsverkeer. Het is goed dit te benadrukken, omdat in het kader van wederkerigheid en burgerschap niet alleen de betekenis van anderen voor een persoon (bijvoorbeeld iemand met een beperking), maar ook de betekenis van de persoon voor anderen belangrijk is. Een sociaal netwerk geeft dus zowel steun als ontplooiingsmogelijkheden.

Sociale netwerken zijn belangrijke bundelingen van sociaal kapitaal en bieden mogelijkheden om aan *empowerment* te werken, zowel op een individueel als op een collectief niveau (Scheffers, 2010).

Mensen maken deel uit van verschillende sociale netwerken. Vanaf je geboorte maak je deel uit van het sociaal netwerk van een familie. Daarnaast zijn er, los van de netwerken die gerelateerd zijn aan de woonplek, ook netwerken die verbonden zijn met werk, onderwijs, sport, hobby's en cultuur. Ten slotte zijn er netwerken die gekenmerkt worden door een gemeenschappelijke ervaring, bijvoorbeeld de ervaring rond een specifieke aandoening of beperking. Zo zijn er rond chronische ziektes talloze lotgenotengroepen, patiënten- en familieverenigingen. In de geestelijke

WERKEN MET SOCIALE NETWERKEN

“Mensen
vormen de
levende
schakels van
en tussen
sociale
netwerken”

gezondheidszorg en verslavingszorg zijn er veel herstelgroepen, waarin mensen op basis van hun ervaringsdeskundigheid elkaar ondersteunen in hun persoonlijke herstelproces.

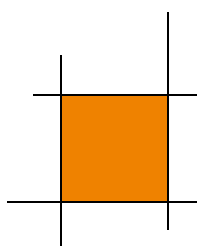
Een sociaal netwerk bestaat dus bij de gratie van sociale verbindingen, die ontstaan doordat er iets gemeenschappelijks is, zoals een gedeeld belang of een gedeelde belangstelling, en/of een gezamenlijke activiteit. In een dorp, buurt of wijk is er dus geen sprake van één sociaal netwerk. Het gaat om velerlei netwerken, die soms met elkaar verbonden zijn. Zo kun je lid zijn van een sportvereniging in de wijk en tegelijk ook vrijwilligerswerk doen in het buurthuis en lid zijn van een kerkelijke gemeenschap. Mensen vormen de levende schakels van en tussen sociale netwerken.

Functies van een sociaal netwerk

Een sociaal netwerk is belangrijk omdat het mensen in staat stelt te functioneren. Een mens is per definitie een sociaal wezen, dus voor zijn welzijn afhankelijk van anderen. Sociale netwerken vervullen een aantal basale psychische en sociale basisbehoeften die iedere mens heeft:

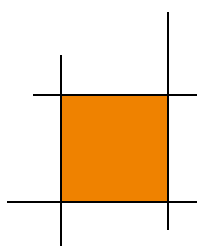
1. Affectieve behoeftes, bijvoorbeeld de behoefte om geliefd te zijn, als persoon gewaardeerd te worden, de behoefte aan emotionele ondersteuning.
2. De behoefte aan aansluiting, zoals de behoefte erbij te horen en veilig te zijn, aansluiting en steun te vinden op basis van interesses, waarden en achtergronden.
3. De behoefte aan stabiliteit, wat inhoudt dat de banden die met anderen bestaan evenwichtig verdeeld zijn tussen banden met mensen op basis van uitdrukkelijke voorkeur, en banden met mensen die min of meer gewoontegetrouw bestaan (zoals familiebanden).
4. De behoefte aan materiële en instrumentele middelen, variërend van huisvesting en voeding tot informatie, praktische hulp en bijstand.

Berman en Phillips (2000) noemen vier primaire functies die sociale netwerken vervullen om aan deze basisbehoeftes tegemoet te komen en zo bij te dragen aan gezondheid en welzijn. In de eerste plaats bieden zij *sociale steun*. In de tweede plaats verschaffen zij *sociale invloed*. Ten derde bieden zij *sociale betrokkenheid en gehechtheid*. Ten slotte geven zij *toegang tot hulpbronnen* en materiële goederen. We gaan nu nader in op deze vier functies.

WERKEN MET SOCIALE NETWERKEN

“Netwerken
kunnen
gezondheid
en welzijn via
verschillende
wegen
beïnvloeden”

1. Sociale steun

Sociale steun wordt meestal ingedeeld in de typen emotionele, instrumentele, beoordelings- en informatieve steun (Weiss, 1974). Emotionele steun heeft te maken met de hoeveelheid ‘liefde en zorg, sympathie en begrip en/of achting of waarde die je van anderen krijgt’ (Thoits, 1995). Emotionele steun krijg je meestal van een vertrouweling of iemand die je heel goed kent. Hoewel ook mensen met wie je minder intieme banden hebt onder bepaalde, duidelijk afgebakende voorwaarden dergelijke steun kunnen geven. Bij instrumentele steun gaat het om hulp, bijstand of assistentie bij de vervulling van concrete behoeften, zoals boodschappen doen, vervoer naar afspraken, bellen, koken, studeren of rekeningen betalen. Volgens House (1981) is instrumentele steun hulp in natura, geld of arbeid. Beoordelingssteun heeft te maken met hulp bij het nemen van beslissingen, de juiste feedback geven of meehelpen beslissen over de te volgen koers. We kunnen ook spreken van *regiesteun*, het bieden van ondersteuning om regie te voeren over je eigen leven. Informatieve steun omvat het geven van advies of informatie om in bepaalde behoeften te kunnen voorzien. Vaak is het moeilijk om emotionele steun, beoordelingssteun en informatieve steun van elkaar te onderscheiden.

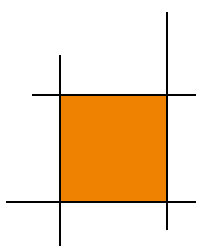
Misschien nog verder dan steun reiken de manieren waarop sociale relaties een basis bieden voor intimiteit en hechtingsprocessen. Intimiteit en zich hechten hebben niet alleen betekenis voor relaties die we traditioneel als intiem beschouwen (bijvoorbeeld tussen partners of tussen ouders en kinderen) maar ook voor andere banden. Als relaties op het niveau van de lokale gemeenschap stevig zijn, voelen mensen een hechte band en verbondenheid met plaatsen (bijvoorbeeld de buurt) en organisaties (bijvoorbeeld vrijwilligersorganisaties, sportverenigingen en religieuze gemeenschappen).

2. Sociale invloed

Netwerken kunnen gezondheid en welzijn via verschillende wegen beïnvloeden. Eén van die wegen is die van de sociale invloed. Mensen verkrijgen een normatief richtsnoer door hun eigen houding te vergelijken met een referentiegroep van vergelijkbare anderen. Houdingen worden bevestigd en versterkt als ze dezelfde zijn als die van de vergelijkingsgroep maar worden gewijzigd als ze hiervan afwijken (Marsden & Friedkin, 1994). Gemeenschappelijke normen rond gezondheidsgedrag (bijvoorbeeld alcohol drinken en sigaretten roken) of sociaal gedrag (‘wij houden onze straat schoon’) kunnen krachtige bronnen van sociale invloed zijn die directe gevolgen hebben voor het gedrag van netwerkleden. Deze processen van wederzijdse beïnvloeding kunnen los optreden van de verschaffing van sociale steun die tegelijkertijd in het netwerk plaatsvindt.

WERKEN MET SOCIALE NETWERKEN

“Via sociale
betrokkenheid
worden sociale
netwerken
gedefinieerd
en versterkt”

3. Sociale betrokkenheid en gehechtheid

Een andere weg waardoor netwerken gezondheid en welzijn kunnen beïnvloeden is door de deelname aan het sociale verkeer en maatschappelijke betrokkenheid te bevorderen. Participatie en betrokkenheid betekenen dat netwerkcontacten in concrete activiteiten zijn omgezet. Met vrienden afspreken, gelegenheden bijwonen, een beroepsrol of sociale rollen vervullen, samen met anderen aan sport doen, naar de kerk gaan, het zijn allemaal voorbeelden van sociale betrokkenheid. Via sociale betrokkenheid worden sociale netwerken gedefinieerd en versterkt. Zij leveren betekenisvolle sociale rollen op, bijvoorbeeld de rol als ouder of gezinslid, beroepsrollen en rollen in de lokale gemeenschap, die op hun beurt een gevoel van waarde(ring), erbij horen en gehechtheid bieden. Deze rollen, die elk individu een samenhangend en consistent identiteitsbesef geven, zijn slechts mogelijk vanwege de netwerkcontext die het podium biedt waarop de uitvoering van die rollen plaatsvindt. Daarnaast biedt de deelname aan netwerken mogelijkheden voor sociale contacten, en alles wat deze verder te bieden hebben, zoals vriendschap, gezelschap en gezelligheid.

4. Toegang tot hulpbronnen

Sociale netwerken geven toegang tot materiële goederen, persoonlijke en materiële steun en diensten. Op deze wijze geven zij mensen de beschikking over gewenste en noodzakelijke mogelijkheden en hulpbronnen in de samenleving. Een van de functies die sociale netwerken kunnen vervullen is dat zij een grote ‘zorgkracht’ hebben, zoals Steyaert en Kwekkeboom (2012) dit omschrijven. Uit een lange reeks van onderzoeken komt naar voren dat het aandeel van de bevolking, dat onbetaald hulp verleent binnen het eigen sociaal netwerk, al jarenlang rond de 30% ligt. Eenzelfde percentage geldt voor vrijwilligerswerk: drie op de tien burgers doen een vorm van vrijwilligerswerk, waarmee ze actief zijn in diverse sociale netwerken (Kwekkeboom, 2012).

Talentontwikkeling

Samengevat helpt participatie in netwerken bij de persoonlijke ontwikkeling van talenten, en stelt mensen in staat om productief te zijn. Contacten in een sociaal netwerk leveren erkenning en waardering op, en zijn daarom belangrijk voor de ontwikkeling van een eigen identiteit. Deels is die identiteit een *groepsidentiteit*, gerelateerd aan de kenmerken van het sociaal netwerk. Maar tegelijkertijd vormt een sociaal netwerk het kader voor eigenheid. Het sociaal netwerk biedt houvast voor persoonlijke ontwikkeling. Het vormt een referentiekader voor de ontwikkeling van normen en waarden. Zij biedt ook de sociale veiligheid die nodig is voor ontwikkeling van zelfvertrouwen en de ontplooiing van talenten.

WERKEN MET SOCIALE NETWERKEN

“Geen mens
kan zonder
een sociaal
netwerk”

Geen mens kan zonder

Kortom, geen mens kan zonder een sociaal netwerk. Een goed netwerk biedt de mogelijkheden die hierboven beschreven zijn. Zij kan beschouwd worden als een verzameling van *hulpbronnen*, een groep mensen waarbinnen ieder met zijn kwaliteiten voor een ander van betekenis is. Een gezond sociaal netwerk kent een grote variatie aan hulpbronnen. Naast de gevende functies van een sociaal netwerk zijn er ook de ontvangende functies. Doordat er zowel sprake is van geven en nemen, ontstaat er *wederkerigheid* en een waardering voor elkaar.

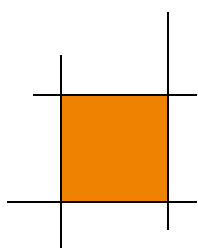
Dysfunctionele netwerken

Een sociaal netwerk kan uit balans raken als bijvoorbeeld een groot gedeelte van de leden steunt op de inzet van de anderen. Een sociaal netwerk kan ook een negatieve uitwerking hebben, bijvoorbeeld als er sprake is van een overdaad aan sociale controle, of vormen van machtsuitoefening en agressie, die de positieve functies van het netwerk teniet doen. Als een netwerk bestaat uit ‘foute vrienden’, zoals bij een jeugdbende, kan er wel sprake zijn van ‘*belonging*’ (je ontleent houvast, identiteit en een zekere veiligheid aan de groep), maar kan er ook sociaal isolement optreden omdat de normen en het gedrag in de groep botsen met die van de bredere samenleving. Sociale netwerken binnen een samenleving kunnen elkaar alleen maar benutten en versterken als er in voldoende mate sprake is van gemeenschappelijke belangen en overtuigingen.

Civil society

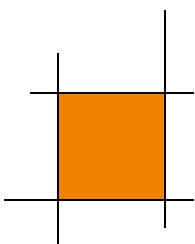
Het geheel van sociale netwerken en maatschappelijke organisaties binnen een samenleving wordt ook wel de *civil society* genoemd. De gemeenschappelijke noemer wordt hier gevormd door een gedeeld idee over wat *burgerschap* inhoudt. Het gaat dan om de belangen, rechten en plichten van ieder lid van de samenleving. Tegenwoordig wordt het belang van *actief* burgerschap onderstreept, jezelf inzetten ten behoeve van anderen en de gemeenschap.²

2 We gaan hier in het kader van deze publicatie niet verder op in, maar verwijzen naar verschillende sociologen die ons erop wijzen dat bij de herziening van het sociale stelsel de overheid een sterk beroep doet op ‘affectief burgerschap’, d.w.z. ons erop aanspreekt goed voor elkaar te zorgen om zo een bijdrage te leveren aan de kwaliteit van onze samenleving (Kampen, Verhoeven en Verplanke, 2013; Tonkens en De Wilde, 2013).

WERKEN MET SOCIALE NETWERKEN

“De
verbindingen
tussen de
mensen in
een netwerk
kunnen sterk
zijn of zwak”

Kenmerken van een sociaal netwerk

Kenmerken van netwerken hebben betrekking op de volgende aspecten:

- **Omvang:** het aantal netwerkliden.
- **Dichtheid:** de mate waarin de leden met elkaar verbonden zijn.
- **Gebondenheid:** de mate waarin ze worden gedefinieerd door traditionele structuren, zoals familie, werk, de buurt.
- **Homogeniteit:** de mate waarin de leden van het netwerk met elkaar overeenstemmen in bijvoorbeeld werkzaamheden, normen, waarden of leeftijd.

Als we naar de structuur van het netwerk kijken, dan hebben de banden van de netwerkliden de volgende kenmerken:

- **Frequentie van het contact:** aantal contacten in levende lijve of per telefoon, e-mail of via social media.
- **Kwaliteit:** de mate waarin transacties tot steun en positieve effecten leiden.
- **Duur:** hoelang mensen elkaar kennen of met elkaar om (blijven) gaan.
- **Wederkerigheid:** de mate waarin uitwisselingen of transacties gelijk opgaan of wederkerig zijn.

De structuur van netwerkverbanden beïnvloedt het persoonlijk functioneren doordat zij vele soorten steun biedt. Maar het zal duidelijk zijn dat niet alle banden per definitie ondersteunend zijn en dat de soort, frequentie, kwaliteit en de mate van de geboden steun varieert. Zo bieden sommige banden uiteenlopende soorten steun, terwijl andere banden heel specifiek zijn en slechts één soort steun bieden.

Sociale netwerken variëren in grootte. Zo is een gezin dikwijls de kleinste eenheid van een sociaal netwerk, en zijn sociale netwerken via social media vaak heel groot. De omvang zegt nog niets over de kwaliteit van het netwerk. Daarvoor zijn andere factoren van belang, zoals genoemde kenmerken en structuur van het netwerk. Wel kun je stellen dat een netwerk met een zekere omvang in principe meer mogelijkheden biedt voor wederkerigheid.

De verbindingen tussen de mensen in een netwerk kunnen sterk zijn of juist zwak (en alles ertussenin). Sterk houdt in dat er bijvoorbeeld veel en intensieve onderlinge contacten zijn. Dit kan gebaseerd zijn op dagelijkse omgang (bijvoorbeeld in de klas op school) of sterke gemeenschappelijke normen en waarden (bijvoorbeeld in de gereformeerde kerk). Er is sprake

WERKEN MET SOCIALE NETWERKEN

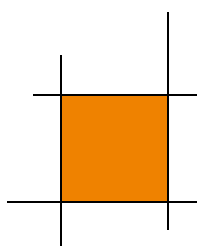
“Een netwerk van sociale relaties is voor ieders functioneren van belang”

van sterke onderlinge banden ('strong ties'); een grote mate van 'bonding'. Deze begrippen zijn afkomstig van de Amerikaanse socioloog Robert Putnam (2000) die onderzoek heeft gedaan naar sociale netwerken en hoe deze van karakter veranderen in de moderne tijd. 100 jaar geleden kenmerkten veel dorpsgemeenschappen zich door sterke banden, die zowel gebaseerd waren op een gedeelde geloofsovertuiging, als op grote mate van onderlinge economische afhankelijkheid. Door globalisering en individualisering is het accent de laatste decennia verschoven naar netwerken met zwakke banden ('weak ties'). Mensen zijn veel mobieler geworden en bewegen zich over grotere afstanden in allerlei netwerken, niet alleen fysiek maar ook digitaal, via sociale media. De socioloog Manuel Castells (1995) spreekt wel over de 'netwerksamenleving' die fluïde van karakter is. Dat wil zeggen dat de netwerken waaruit de samenleving bestaat snel van samenstelling en karakter kunnen veranderen.

Een netwerk van sociale relaties is voor ieders functioneren van belang. Dit geldt in het bijzonder voor mensen die sociaal, psychisch of lichamelijk kwetsbaar zijn. Een sociaal netwerk functioneert ook als een *maatschappelijk steunsysteem*. Steun geeft houvast en bescherming tegen terugval en geeft gelegenheid om sociale rollen te vervullen. Een mens kan pas dan sociaal geïntegreerd functioneren als hij andere mensen heeft met wie hij rechtstreekse en min of meer duurzame banden voor de vervulling van dagelijkse levensbehoeften kan onderhouden. Er is sprake van een vitaal sociaal netwerk als de structuur van deze groep mensen (in termen van omvang, gevarieerdheid en bereikbaarheid) en de betrekkingen met die mensen, aansluiten op de behoeften van de betreffende persoon.

Werken met sociale netwerken

Werken in de lokale gemeenschap betekent per definitie dat je werkt in en met de sociale netwerken in die gemeenschap. Een eerste vereiste is dan ook om de netwerken te leren kennen en een beeld te vormen van hun eigenschappen en betekenis. Sociale professionals hebben in principe twee functies of vertrekpunten. Zij kunnen starten bij de sociale netwerken in de buurt en hebben dan als taak om de sociale netwerken in de buurt, afzonderlijk of in hun onderlinge samenhang, te versterken. Zij kunnen ook starten bij individuele bewoners, gezinnen of groepen en zich richten op het versterken van het netwerk om hen heen, dan wel hen helpen aansluiting te vinden bij andere netwerken. De eerste functie is traditioneel het domein van de samenlevingsopbouw. De tweede functie kan door iedereen vervuld worden die zich bezig houdt met de participatie van mensen in marginale

WERKEN MET SOCIALE NETWERKEN

“Er zijn veel manieren om met sociale netwerken aan de slag te gaan”

posities. Een tussenfunctie wordt vervuld door mensen die zich specifiek richten op *kwartiermaken*, waarbij zij zich enerzijds richten op het vergroten van toegankelijkheid van sociale netwerken in de wijk, en anderzijds activiteiten ondernemen om mensen daadwerkelijk met elkaar in contact te brengen zodat er aansluiting en integratie ontstaan (zie Kal, 2016).

Er zijn veel manieren om met sociale netwerken aan de slag te gaan. Een overzicht hiervan is te vinden in het boekje *Aan de slag met sociale netwerken*, dat is uitgegeven door Movisie, Vilans en Actiz (Kruijswijk e.a., 2014).

In beeld brengen

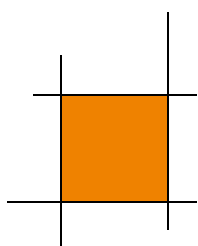
Afhankelijk van het vertrekpunt, kunnen sociale netwerken op verschillende manieren in beeld gebracht worden. Startende vanuit de wijk, de buurt of het dorp kan een sociale kaart gemaakt worden. Er zijn verschillende instrumenten ontwikkeld om zo'n inventarisatie te maken, veel zijn ook digitaal beschikbaar (zie o.a. www.socialekaartnederland.nl). Ook is al veel informatie beschikbaar via de website van de gemeente of via sites als www.digitale-sociale-kaart.nl.

Als het oogmerk is om de kwaliteit van het sociaal netwerk van een individuele persoon te verbeteren, dan is het bestaande netwerk van de persoon het uitgangspunt. De stappen zijn dan de volgende:

- het in beeld brengen van het sociaal netwerk;
- het formuleren van wensen en behoeftes t.a.v. sociale contacten;
- het ondernemen van acties door middel van sociaal-netwerkinterventies. (Baars, Uffing en Dekkers, 1990; Baars, 1994).

Wat betreft het in beeld brengen van het sociaal netwerk zijn er een aantal hulpmiddelen beschikbaar. Een van de oudst bekende methoden is de Maastrichtse Sociale Netwerkanalyse (MSNA) die is ontwikkeld door Baars (1997). Wilken (1999, 2011) ontwierp hiervan een variant, waarbij ook het belang van mensen in het sociaal netwerk, en de wensen en behoeftes van de persoon geïnteriseerd worden³. Andere hulpmiddelen zijn een genogram, sociogram, ecomap of ecogram (Scheffers, 2010; Steyaert, 2012), de netwerkcirkel van Lensink (Steyaert, 2012) en de sociaal netwerkkaart (Hofman en Van de Lustgraaf, 2008).

3 Dit is te vinden in het boek *Zo worden cliënten burgers* van Dirk den Hollander en Jean Pierre Wilken (vijfde druk, 2015)

WERKEN MET SOCIALE NETWERKEN

Op basis van de inzichten die het in beeld brengen van het sociaal netwerk heeft opgeleverd, kunnen gerichte activiteiten ondernomen worden om sociale relaties te ondersteunen of te verbeteren.⁴

Er is in Nederland een aantal methoden die alle stappen omvatten van het in beeld brengen tot aan het uitvoeren van acties. Een daarvan is 'Natuurlijk, een netwerkcoach!', waarbij een vrijwilliger samen met een persoon een inventarisatie maakt van het huidige sociaal netwerk, wensen en behoeften, vervolgens samen mogelijkheden onderzoekt om het netwerk te versterken, en op basis hiervan een plan maakt en uitvoert (Mezzo, 2015). Een andere is 'Natuurlijk, een netwerk', een cursus voor familieleden van mensen met een verstandelijke beperking of psychiatrische achtergrond. Deze cursus wordt o.a. aangeboden door MEE (Van de Lustgraaf, 2004).

Scheffers (2010) beschrijft een algemene werkwijze 'Sterk met een vitaal netwerk' bestaande uit vijf fasen: inventariseren van het sociaal netwerk, analyseren van de mogelijkheden, uitwerken van een werkplan, uitvoeren, evalueren en consolideren.

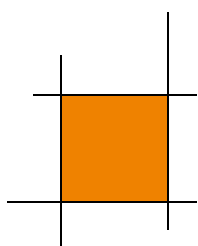
Interventies

Er zijn veel mogelijkheden om te werken aan versterking van sociale netwerken. Deze interventies kunnen gericht zijn op: het vergroten van de omvang, het vergroten van de variatie, het vergroten van de dichtheid, het verbeteren van de bereikbaarheid of het versterken van zorgkracht.

Voorbeelden zijn:

- het hernieuwen van de contacten met familieleden en oude bekenden;
- het in contact brengen van iemand met een nieuwe omgeving, zoals een buurtcentrum of een sportvereniging;
- het inschakelen van vrijwilligers die als zorgvrijwilliger, maatje of buddy kunnen fungeren;
- het bevorderen van contact met mensen die eenzelfde soort ervaringen delen, bijvoorbeeld via vriendenkringen of herstelgroepen;
- het beter bereikbaar maken van sociale netwerken, door bijvoorbeeld een vrijwilliger te vragen met iemand mee te reizen, het regelen van een OV-chipkaart, buurtbus of taxivervoer.

4 Een variant hierop is *Heel het Leven*, een methode waarmee het sociale netwerk kan worden benut of uitgebreid doordat een koppeling gemaakt kan worden tussen de wensen en interesses van iemand met een cognitieve beperking en de belangstelling van een vrijwilliger of iemand anders uit het sociale netwerk (Van Gijzel & Witteveen, 2015).

WERKEN MET SOCIALE NETWERKEN

“Een specifieke vorm om het sociaal netwerk te ondersteunen of te versterken is de netwerkgroep”

Netwerkgroepen

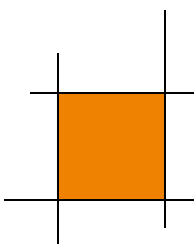
Een specifieke vorm om het sociaal netwerk te ondersteunen of te versterken is de netwerkgroep. Een netwerkgroep kan bestaan uit alle mensen die nauw betrokken zijn bij de persoon met een ondersteuningsbehoefte. Het kan ook gaan om een deel van het netwerk, zoals de familie of collega's van de persoon.

Een netwerkgroep kan verschillende functies vervullen:

- De netwerkgroep kan functioneren als een steunpilaar voor de cliënt. De wetenschap dat er een groep mensen is die zich druk maakt om jouw welzijn, kan een belangrijk houvast bieden. Een voorbeeld is een herstelgroep of vriendenkring.
- De leden van de netwerkgroep kunnen elkaar onderling steunen door informatie en ervaringen uit te wisselen en door elkaar advies te geven bij het oplossen van problemen. Er ontstaat als het ware een *steuncirkel*. Voorbeelden zijn:
 - een zelfhulpgroep voor mensen met dezelfde soort chronische ziekte of ervaringen op het gebied van de geestelijke gezondheid (zoals een herstelgroep);
 - een groep mensen die elkaar steunt bij het vinden van betaald werk. Dit zijn vormen van *peer support*.
- De netwerkgroep kan een coördinerende functie vervullen, bijvoorbeeld door activiteiten rond de persoon met de zorgvraag op elkaar af te stemmen. De groep kan bestaan uit de zorgvrager, familieleden, vrienden en hulpverleners. Ook is het mogelijk met een kleine kerngroep te werken en daarom heen een bredere groep van betrokkenen. De kerngroep heeft dan de regiefunctie en vormt aanspreekpunt voor de anderen.

Het opzetten van een netwerkgroep vergt vaak heel wat voorbereiding. Van belang is dat alle leden van het netwerk die hiervoor in aanmerking komen, persoonlijk benaderd en uitgenodigd worden. Daarnaast dienen locatie en tijdstip van de bijeenkomst zo gekozen te worden dat zo veel mogelijk leden van de groep aanwezig kunnen zijn. Een netwerkgroep dient zinvol te zijn; dit betekent dat ieder lid het gevoel moet hebben dat hij iets zinnigs kan bijdragen of eruit kan halen. Door middel van een goede evaluatie kan nagegaan worden of iedere deelnemer dit als zodanig ervaart.

Een netwerkgroep kan ontstaan door een *Eigen Kracht-conferentie* te organiseren (Ravelli, 2009). Dit is een bijzondere vorm van een netwerkberaad, namelijk een bijeenkomst die georganiseerd wordt op basis van meestal een complex probleem waarbij degene met het probleem de

WERKEN MET SOCIALE NETWERKEN

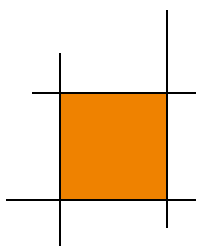
hulp inroept van het (familie)systeem om een plan te maken en zich in te zetten voor de uitvoering hiervan⁵. Een andere aanpak vormen de *community support-groepen* (Mur, 2012), bijvoorbeeld alleenstaande ouders die elkaar helpen bij de opvoeding van hun kinderen (Heijs, Brouwer en Koersen, 2012). Of de *wrap around care*-aanpak in de jeugdzorg, waarbij een steunend netwerk gecreëerd wordt (Hermanns e.a., 2012).

Een door MEE gebruikte methode is de *Sociale Netwerkversterking* (SNV), waarbij mensen geholpen worden hun netwerk te verkennen, te versterken, te benutten en te activeren. De aanpak houdt in dat er gestart wordt bij het levensverhaal van de persoon. Vervolgens wordt samen met de persoon en de mensen die dichtbij hem staan, het netwerk in kaart gebracht. Hierna volgt het organiseren van een meedenkbijeenkomst, waarin de persoon met zijn netwerk een plan voor de toekomst maakt. Als laatste vormt de persoon een basisteam met een aantal mensen, om ervoor te zorgen dat het plan uitgevoerd wordt. Een variant hierop is de *netwerkbenadering* die door Witteveen ontwikkeld is rond mensen met niet-aangeboren hersenletsel (Keesom en Witteveen, 2012). Sociale netwerkversterking maakt ook deel uit van de methodiek van het *Systematisch Rehabilitatiegericht Handelen* (Den Hollander en Wilken, 2015).

De *SoNeStra* werkwijze, zoals die door Riet Portengen ontwikkeld is (2016), bestaat uit vier stappen:

1. Het beginpunt vormt het verhaal van de burger en een kring van mensen die hij als zijn 'Supporters' beschouwt. Een facilitator helpt dit verhaal op een rustige en geordende manier te verwoorden of te verbeelden. Daarnaast wordt het sociaal netwerk in beeld gebracht.
2. In de volgende stap wordt een 'Netwerkkompas' uitgewerkt. Het is een creatief proces van het in kaart brengen van zowel het netwerk als de kwesties die aan de orde zijn, waarbij verschillende perspectieven met elkaar verbonden worden. Dan komt aan de orde wat de gewenste toekomstsituatie is.
3. Dan volgt het 'Beraad'. Tijdens het beraad neemt de burger samen met leden uit de familie en het sociaal netwerk besluiten en maakt een plan voor de toekomst, die zij uitwerken in een actieplan. Bij iedere vraag bedenken zij: *hoe* gaan wij dit aanpakken, *wat* moet er dan gebeuren, *wie* doet wat (burger, familie en sociaal netwerk) en *welke professionals en/of vrijwilligers* kunnen eventueel iets voor ons betekenen? Samen zijn ze

5 In zowel Nederland als België bestaat een landelijke organisatie van mensen die getraind zijn als coördinator en die kunnen helpen een conferentie te organiseren (zie: www.eigen-kracht.nl; www.eigen-kracht.be). Inmiddels zijn in Nederland al ruim 5000 Eigen Kracht-conferenties gehouden, dikwijls met goede resultaten.

WERKEN MET SOCIALE NETWERKEN

“Regie
wordt niet
overgenomen,
maar zo nodig
ondersteund”

eigenaar van het plan en ervaren daardoor verantwoordelijkheid voor de uitvoering daarvan.

4. Voor de uitvoering van het plan wordt een ‘Actieteam’ samengesteld. Dit bestaat uit de betrokkene(n) en een aantal vertegenwoordigers van de familie en het sociaal netwerk. Zij nodigen professionals en vrijwilligers uit om onderdeel te zijn van het team. Een actieteam komt regelmatig bij elkaar en is zelfsturend, met een gezamenlijke koers en verantwoordelijkheid.

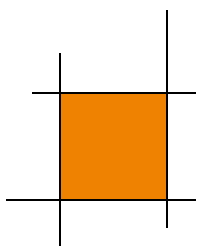
Al deze benaderingen hebben een aantal elementen gemeenschappelijk:

- Zij stellen de persoon, de persoon en de centrale mantelzorgers of het gezin, centraal.
- De regie wordt niet overgenomen, maar bij de personen waarom het gaat gelegd, die daarbij zo nodig ondersteund worden.
- Uitgangspunt is een krachtgerichte benadering, gebaseerd op empowerment. Er wordt voortgeborduurd op de aanwezige positieve krachten. Alle mogelijkheden die in het sociale systeem aanwezig zijn, worden aangesproken.
- Het plan dat ontstaat, kan rekenen op draagvlak van alle belangrijke betrokkenen.
- De professional vervult vooral de rol van facilitator en coach.

Professionele inzet

We begonnen deze Wmo-wijzer met te stellen dat een sociale professional per definitie een netwerker is. Sociaal agogen hebben van oudsher al kennis over het verbeteren van de kwaliteit van sociale interacties. In deze tijd is dit nadrukkelijker een maatschappelijke opdracht geworden. Het gaat er daarbij enerzijds om gebruik te maken van het potentieel dat in Nederland volop aanwezig is, zoals de grote bereidheid tot vrijwillige inzet, en anderzijds om daar waar dat voor wijken of kwetsbare mensen nodig is, netwerken te versterken en beter bereikbaar te maken. Werken aan sociale netwerken is werken aan inclusie en participatie.

Een professional in de wijk maakt deel uit van verschillende netwerken. Iemand is nooit alleen een professional maar zelf ook persoon en burger. Het is daarbij belangrijk ook de eigen netwerken te benutten, als dit een bijdrage kan leveren aan participatiemogelijkheden. Het werken aan netwerken vraagt de nodige competenties zoals inlevingsvermogen, een creatieve ondernemende houding en communicatieve vaardigheden. Kortom, als professional moet je een echte *netwerker* zijn. Dit vereist de vaardigheid om

WERKEN MET SOCIALE NETWERKEN

je flexibel en met de nodige sensitiviteit te kunnen bewegen, waarbij de uitdaging is mensen met verschillende achtergronden en perspectieven met elkaar te verbinden.

In het project *Professionals en Inclusie* is een profiel uitgewerkt van een professional die 'inclusief' werkt, dat wil zeggen dat hij alle aspecten van netwerken en participatie centraal heeft staan in zijn denken en handelen. In het volgende schema zijn de 10 kenmerken van deze professional op een rij gezet (Knevel & Wilken, 2015; 2016).

Profiel Inclusiegerichte sociaal werker

	Algemeen	Specifiek
1	Werkt op basis van een presentiegerichte visie en houding.	Leeft zich in en sluit aan bij de leefwereld en het perspectief van de ander.
2	Is zichtbaar en gaat op mensen af.	Bevordert de zichtbaarheid van mensen met een verstandelijke beperking in de samenleving.
3	Stuurt aan op betrokkenheid en participatie.	Nodigt mensen met een beperking uit zichzelf actief te bewegen in de samenleving (buurt, gemeente, verenigingen, burgerinitiatieven, bedrijfsleven).
4	Beweegt zich in uiteenlopende netwerken en systemen.	Is in staat lokale partijen zoals gemeente, verenigingen, burgerinitiatieven, en commerciële partijen te stimuleren en actieve maatschappelijke deelname van mensen met een beperking te bevorderen.
5	Promoot gelijkwaardigheid van mensen met een beperking	Hanteert methoden van kwartiermaken om gastvrijheid in de samenleving te bevorderen.
6	Heeft participatie van de cliënt en zijn naasten hoog in het vaandel.	Werkt zelf 'inclusief' in alle aspecten van het werk: vanaf het eerste tot het laatste contact staan evenwaardige betrokkenheid en samenwerking centraal.
7	Verheldert wensen, vragen en behoeften.	Ondersteunt de cliënt bij het formuleren van de eigen wensen, doelen en ondersteuningsbehoeften.
8	Problematisering niet maar zoekt actief en creatief naar oplossingen, kansen en mogelijkheden. Werkt vanuit een ontwikkelingsgerichte en oplossingsgerichte visie op hulpverlening.	Is ondernemend. Versterkt op systematische wijze eigen kracht, zelfregie en participatie.
9	Ziet zichzelf als onderdeel van sociale netwerken. Is gevoelig voor de verhoudingen en interacties in netwerken.	Ondersteunt en versterkt het sociaal netwerk rond de cliënt. Fungeert bijvoorbeeld als jobcoach, onderwijsassistent, familie-ondersteuner.
10	Maakt een verbinding tussen 'binnen' (bijvoorbeeld een woonvorm of activiteitenplek) en 'buiten' (de omgeving). Benut professionele ruimte en is ondernemend, inventief en creatief.	Ondersteunt de cliënt om zich te bewegen als burger in de samenleving (bijvoorbeeld stemmen bij verkiezingen, beroep doen op rechten zoals opgenomen in het VN-verdrag voor personen met een handicap). Is binnen en buiten de eigen organisatie ambassadeur voor inclusie.

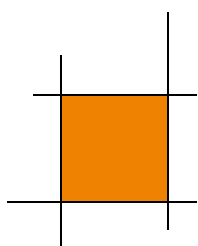
WERKEN MET SOCIALE NETWERKEN

Allereerst werkt een sociaal werker op basis van een presentiegerichte visie en houding. Dat betekent dat hij zich inleeft in en nauw aansluit bij de leefwereld én het perspectief van de ander zonder dat daarbij meteen een resultaat moet worden bereikt. De leefwereld van de ander omvat niet alleen zijn innerlijke leefwereld maar ook de wereld om hem heen, zoals zijn familiebanden en sociale contacten. Als professional dien je zichtbaar te zijn voor mensen met een beperking, voor hun netwerk en voor partijen in de samenleving zoals gemeentelijke diensten, sportverenigingen, buurtbewoners en ondernemers. Een proactieve houding is belangrijk: niet afwachten maar initiatief nemen om met partijen in contact te treden met als doel de zichtbaarheid en participatie van mensen met een beperking te bevorderen. Het is werken aan maatschappelijke beeldvorming, uitsluiting op basis van bestaande vooroordelen, stereotypen en stigma's bestrijden en er voor zorgen dat 'onbekend maakt onbemind' verandert naar 'bekend maakt bemind'. Door de ogen te openen voor capaciteiten wordt gelijkwaardigheid bevorderd en zal ruimte ontstaan voor meer (maatschappelijke) gastvrijheid naar mensen die 'anders zijn'.

Om dit te bereiken zal een professional zich in uiteenlopende netwerken en systemen moeten bewegen. Een professional netwerkt om netwerken te openen. Hij zal in staat moeten zijn om lokale partijen zoals verenigingen, burgerinitiatieven en werkgevers te stimuleren actieve maatschappelijke deelname van mensen met een beperking te bevorderen. Sociaal werkers ondersteunen mensen bij participatie in netwerken van allerlei aard: in de buurt, op school, op het werk, in vrijetijdsbesteding. Dat kan in allerlei functies zijn: van wijkwerker, jobcoach en onderwijsassistent tot persoonlijk begeleider of familie-ondersteuner. Wat een inclusiegerichte sociaal werker eigenlijk continu voor ogen heeft is participatie in de zin van meedoen én meetellen oftewel *belonging*.

Tot slot

In deze publicatie zijn allerlei aspecten van sociale netwerken behandeld. Een sociaal netwerk is waardevol als deze de mogelijkheid biedt er bij te horen, mee te tellen en mee te kunnen doen. Een sociaal netwerk biedt veiligheid, ondersteuning, ontplooiingsmogelijkheden en wederkerigheid. Het werken met sociale netwerken zit al sinds jaar en dag in het repertoire van de sociaal werker. Toch zien we dat hier in de beroepsopleidingen en de beroepsuitoefening te weinig expliciete kennis over is. Tot dusver was kennis te veel ingekapseld in afzonderlijke disciplines. Zo is er bij het oude opbouwwerk, dat zich expliciet richt op sociale verbanden in wijken en

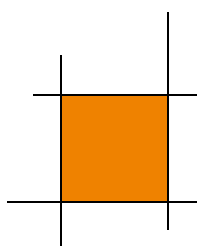

WERKEN MET SOCIALE NETWERKEN

buurten, veel kennis over hoe je deze verbanden kunt versterken. Bij cultureel werkers worden sociale netwerken vooral benut vanuit het oogpunt van kunst en cultuur, belangrijk voor sociale binding en ontwikkeling. Pedagogisch werkers zien gezinssystemen en scholen als hun primaire aangrijpingspunten. Bij maatschappelijk werkenden en sociaalpedagogische hulpverleners lag het accent tot nu toe vooral op de persoon met het probleem of de beperking, waarbij het sociaal netwerk vooral functioneel gebruikt werd, als een informatiebron voor de hulpverlener of een hulpbron voor de cliënt. Het is belangrijk dat alle kennis die we hebben over de waarde van sociale netwerken bij iedere sociale professional in de bagage zit. In deze publicatie wordt gepleit voor een integrale contextuele kijk, waarbij individuen en hun sociale netwerken op basis van gelijkwaardigheid en partnerschap benaderd worden. En waarbij professionals in staat zijn om 'inclusief' te werken.

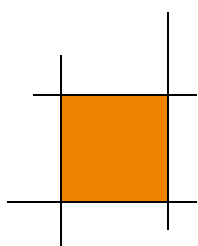
Bronnen

- Baars H.M.J., J.T.F. Uffing en G.F.H.M. Dekkers (1990), *Sociale netwerkstrategieën in de sociale psychiatrie*. Bohn Stafleu Van Loghum, Houten.
- Baars H.M.J. (1994): *Sociale netwerken van ambulante chronisch psychiatrische patiënten*. Maastricht: Rijksuniversiteit Maastricht.
- Berman, Y. & Phillips, D. (2000) Indicators of social quality and social exclusion at national and community level. *Social Indicators Research*, 50, 329-350.
- Castells, M. (1996). *The Information Age: Economy, Society and Culture*,. Volume 1: *The Rise of the Network Society*. Cambridge: Blackwell Publishers.
- Fischer, C. S., Jackson, R. M., Steuve, C. A., Gerson, K., Jones, L. M., & Baldassare, M. (1977). *Networks and places*. New York: Free Press.
- Fischer, C. S. (1982). *To dwell among friends: personal networks in town and city*. Chicago: University of Chicago Press.
- Gijzel, S van. & Witteveen, E.M.J. (2015). *Heel het Leven. Een handzaam hulpmiddel om te zien wie deel uitmaakt van het leven van mensen met dementie en NAH en wie wat kan betekenen*. Utrecht: Wmo-werkplaats Utrecht / Kenniscentrum Sociale Innovatie.
- Heijs, N., Brouwer, J. en Koersen, R. (2012). Community Support. Alleenstaande opvoeders ondersteunen elkaar. In Wilken, J.P. en Dankers, T. red (2012). *Supportgericht werken in de Wmo*. Utrecht: Wmo-werkplaatsen / Movisie, pp 141-146.
- Hermanns, J., Klap, A., Smit, K. & Zwart, A. (2012). *Wraparound care in de jeugdzorg & implementatie van Intensieve Pedagogische Thuishulp*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.

WERKEN MET SOCIALE NETWERKEN

- Hofman E. & Van de Lustgraaf, M. (2008). *Een sterk sociaal netwerk. Handleiding voor vrijwilligers en organisaties*. Utrecht: Movisie /Philadelphia Support.
- Hollander, D. den & Wilken, J.P. (2011; vijfde druk 2015). *Zo worden cliënten burgers*. Amsterdam: SWP.
- House, J.S. (1981). *Work, stress and social support*. Reading, MA: Addison Wesley.
- Kal, D. (2016). *Kwartiermaken in de wijk. Werken aan een gastvrije samenleving*. In Wilken, J.P. en Van Bergen, A.M. (2016). *Handboek Werken in de Wijk*. Hoofdstuk 18. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Kal, D. (2001). *Kwartier maken, werken aan ruimte voor mensen met een psychiatrische achtergrond*. Amsterdam: Boom.
- Kampen, K., Verhoeven, I. en Verplanke, L. red. (2013). *De affectieve burger. Hoe de overheid verleidt en verplicht tot zorgzaamheid*. Amsterdam: Van Genneep.
- Keesom, J. en Witteveen, E. (2012). *Een sterk netwerk. Voor een goed leven na hersenletsel*. Utrecht: Kenniscentrum Sociale Innovatie.
- Knevel, J. & Wilken, J.P. (2015). *Inclusie: (on)gewoon doen!* Utrecht: Kenniscentrum Sociale Innovatie/Hogeschool Utrecht.
- Knevel, J. & Wilken, J.P. (2016). *Inclusie en inclusiegericht werken. Over het recht op meedoen en meetellen*. *Sozio*, april 2016.
- Kruijswijk, W., Van der Veer, M., Brink, C., Calis, W., Van de Maat, J.W. en Redeker, I. (2014). *Aan de slag met sociale netwerken. De 44 meest bekende methoden verzameld*. Utrecht: Movisie, Vilans en Actiz.
- Kwekkeboom, R. (2012). *Zorg in Nederland – beelden, feiten en (on) mogelijkheden*. Hoofdstuk 2 in Steyaert J. & Kwekkeboom, R. (2012). *De zorgkracht van sociale netwerken*. Utrecht: Wmo-werkplaatsen / Movisie, pp. 14-24.
- Laumann, E.O. (1973). *Bonds of pluralism*. New York: Wiley. Marsden, P. V., & Friedkin, N. E. (1994). *Network studies of social influence*. In S. Wasserman, & J. Galaskiewicz, *Advances in social network analysis: research in the social and behavioral sciences* (pp. 3-25). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Lustgraaf M. van de (2004). *Natuurlijk, een netwerk! Van A naar Beter in 10 stappen*. Werkmap; Utrecht: Federatie van Ouderverenigingen.
- Marsden, P.V. & Friedkin, N.E. (1994). *Network studies of social influence*. In S. Wasserman, & J. Galaskiewicz, *Advances in social network analysis: research in the social and behavioral sciences* (pp. 3-25). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Mezzo (2015). *Natuurlijk, een netwerkcoach!* Bunnik: Mezzo.
- Mitchell, J. C. (1969). *The concept and use of social networks*. Manchester, UK: Manchester University Press.

WERKEN MET SOCIALE NETWERKEN

Over deze serie

Wmo-wijzers geven in kort bestek de belangrijkste informatie weer over een thema dat belangrijk is rond de veranderingen in het sociale domein. Zij zijn gebaseerd op kennis die verzameld is in de Wmo-werkplaats Utrecht.

Auteur: Jean Pierre Wilken
Eindredactie: Trudy Dankers en Martine Kolk

© 2016. Dit is een uitgave van het Kenniscentrum Sociale Innovatie en de Wmo-werkplaats Utrecht. Uit deze uitgave mag geciteerd worden mits de bron wordt vermeld.

- Mur, L. (2012). *Handboek Community Support. Methodieken voor het organiseren van eigen kracht*. Groningen: Community Support.
- Portengen, R. (2016). Werken vanuit Sociale NetwerkStrategieën. Ontwikkelen vanuit beweging. In: Wilken, J.P. en Van Bergen, A.M. (2016). *Handboek Werken in de Wijk*. Hoofdstuk 15. Amsterdam: Uitgeverij SWP.
- Ravelli A., Van Doorn L. & Wilken J.P. (red.) (2009). *Werk(en) met betekenis. Dialooggestuurde hulp- en dienstverlening*. Bussum: Coutinho.
- Scheffers, M. (2010). *Sterk met een vitaal netwerk. Empowerment en de sociaal netwerkmethodiek*. Bussum: Coutinho.
- Steyaert, J. (2012). Sociale netwerken in de sociaal-agogische vakkennis. Hoofdstuk 4 in: Steyaert J. & Kwekkeboom, R. (2012). *De zorgkracht van sociale netwerken*. Utrecht: Wmo-werkplaatsen / Movisie, pp. 36-53.
- Thoits, P. (1995). Stress, coping, and social support processes: where are we? What next? *Journal of Health and Social Behavior*, extra issue, 53-79.
- Tonkens, E. & De Wilde, M. (2013). *Als meedoen pijn doet. Affectief burgerschap in de wijk*. Amsterdam: Van Gennep.
- Tonkens, E. (2009). *Tussen onderschatten en overvragen. Actief burgerschap en activerende organisaties in de wijk*. Amsterdam: SUN.
- Vlaar, P., Kluft, M. & Liefhebber, S. (2012, herziene uitgave 2014) *Competenties Maatschappelijke Ondersteuning in de branche Welzijn en Maatschappelijke Dienstverlening*. Utrecht: Movisie.
- Weiss, R. S. (1974). *The provisions of social relationships*. In Z. Rubin, Doing unto others. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Wilken, J.P. en Den Hollander, D. red. (2012). *Handboek Integrale Rehabilitatiebenadering*. Amsterdam: SWP.
- Wilken, J.P. en Den Hollander, D. (2012). Werken met sociale netwerken. Hoofdstuk 11 in Wilken, J.P. & Den Hollander, D. (2012). *Handboek Integrale Rehabilitatiebenadering*. Amsterdam: SWP, pp 173-180.
- Witteveen, E. (2012). Een steunend netwerk rond mensen met nah. In: J. Steyaert en R.Kwekkeboom (red.) (2012). *De zorgkracht van sociale netwerken*. Utrecht: Movisie.
- Witteveen, M.J., Slagmaat, C. van, Admiraal, L., Gijzel, S. van & Kuiper, D. (2013). *Samenspel tussen formele en informele zorg. Een literatuurverkenning naar begrippen en werkwijzen*. Utrecht/Amersfoort: Wmo-werkplaats Utrecht en Kenniscentrum Sociale Innovatie.